

Mari Uusküla

Tallinna ülikooli tõlkeõpetuse dotsent, uurinud värvide nimetamist, kategoriseerimist ja tunnetust paljudes Euroopa keeltes, aastatel 2010–2015 eesti keele instituudi värviuurijate rühma juht

Värviline maailm. Värv(nime)de uurimisest meil ja mujal

Keeleteadlane Guy Deutscher alustab oma raamatut „Through the language glass“ (Deutscher 2011) tabava ütlusega, et aasta 1969 oli tähtis aasta inimkonna ajaloos – Neil Armstrong käis esimese inimesena Kuul ning Berlin ja Kay avaldasid oma kuulsa monograafia põhivärvinimedest (Berlin ja Kay 1969). Muuhulgas sündis samal aastal ka Deutscher ise. Fakt inimese Kuu peal käimisest on kõigile hästi teada ja tuntud. Berlini ja Kay monograafia värvinimedest pole ehk nii paljudele teada, kuid on vägagi tuttav kõigile, kes üldse kunagi värvide või nende nimede uurimisega kokku puutunud.

Berlin, Kay ja põhivärvinimed

Antropoloog Brent Berlini ja keeleteadlase Paul Kay sisult keeletüpoloogiline uurimus ilmus vastukaaluks tol ajal Ameerika antropoloogias valitsenud suundumusele, mis rõhutas äärmuslikku relativismi. Selle järgi nimetavad eri keelte kõnelejad (või sageli nimetati neid ka eri rahvuste esindajateks, mis on praegugi Ameerika teaduskirjanduses ette tulev ekslik arvamus, kus ei eristata keeli ja nende kõnelejaid) värve väga erinevalt. Üheks äärmusliku relativismi pooldajaks oli lingvist ja neuroloog Eric Lenneberg, kes on üldsusele teada kui keeleomandamise uurija. Berlin ja Kay aga leidsid enda ja kolleegide välitööde ja filoloogiliste avastuste valguses, et kõigis maailma keeltes on värvide nimetamise seisukohalt midagi sarnast (nende uurimus põhineb 98 keelel) ning nad sõnastasid kaks tuntud väidet kõigi maailma keelte kohta.

Esiteks, väitsid Berlin ja Kay, on igas maailma keeles värvide nimetamiseks vähemalt mõned sõnad, mis on selle keele kõnelejatele hästi teada ja tuntud ning meenuvad esimeste hulgas, kui inimestelt küsida, milliseid värve nad teavad¹. Neid sõnu hakkasid Berlin ja Kay nimetama põhivärvinimedeks (ingl *basic color term*). Teiseks on kõikides maailma keeltes teatud hierarhiline järjekord, kuidas need nn põhivärvinimed keelde „tulevad”. Keeleteadlased armastavad selle keelde „tulemise” kohta kasutada väljendit *leksikaliseerumine*. 1999. aastal Paul Kay enda ja Luisa Maffi kohendatud evolutsioonilise hüpoteesi võib lühidalt kokku võtta järgmiselt. Kõikides keeltes on olemas põhivärvinimed *valge* ja *must* (keeltes, milles ongi vaid kaks põhivärvinime, mõeldakse nende sõnade tähendust loomulikult laiemalt, nt kuuluvad *musta* värvi alla ka sinine, hall, pruun, roheline ja teised tumedad värvid, samal ajal kui *valge* tähistab kollast, helerohelist ja eri värvide heledamaid varjundeid, mille jaoks on eesti keeles omasõnad olemas – konkreetne tähistus oleneb alati konkreetsest keelest). Kui keeles on olemas *must* ja *valge*, siis järgmisena tuleb keelde *punane*. Seejärel leksikaliseeruvad kas *kollane* või *roheline* ning siis vastupidi kas *roheline* või *kollane* jne.²

Enne ja pärast Berlinit ja Kayd

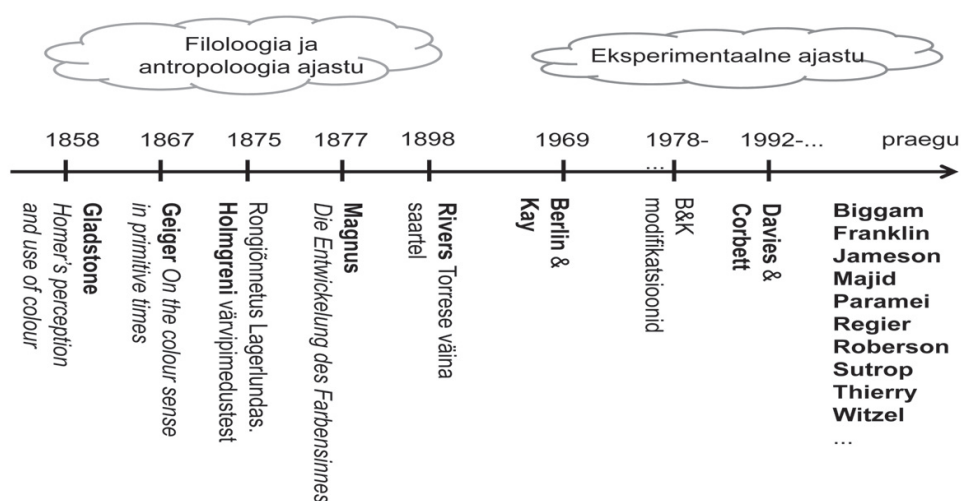
Paljud värvuurijad ei tea aga seda, et värvuurimisel on enne Berlinit ja Kayd tegelikult üsna pikk ajalugu, ning arvavadki, et kõik algas aastast 1969. Olulisemaid teetähiseid värvinimedele uurimise ajaloos on põhjalikult käsitletud Urmas Sutrop (Uusküla ja Sutrop 2011). Olgu siinkohal mainitud vaid mõned olulised nimed. Gladstone, Geiger, Magnus, Rivers – kõiki neid võib lugeda antropoloogilise ja filoloogilise värvi(nime)de uurimise ajaloos esindajateks, kõik nad on mänginud olulist rolli omal moel.

Berlin ja Kay on tähtsad ka seetõttu, et nende kuulsast monograafiast saab sisuliselt alguse uus ajastu, mida võiks nimetada värvide ja värvinimedele uurimise eksperimentaalseks ajajärguks: nüüdisajal uuritakse värvinimesid juba kontrollitud välimeetodiga või lausa eksperimentaalselt laboritingimustes. Nihe on toimunud ka teadlaskonnas, kes värvinimedele

¹ Seda juhul, kui sellise küsimuse küsimine on üldse võimalik, sest paljudes meie jaoks eksootilistes keeltes puudub sõna *värv* hoopis.

² Kõige parem on evolutsioonilis-temporaalset järjekorda tähistada skemaatiliselt, nagu avaldatud „Värvinimedele raamatus” (Uusküla ja Sutrop 2011).

uurimisega tegeleb. Kui varem olid selleks antropoloogid ja filoloogid, sh keeleteadlased, siis praegu kuulub värvinimede uurimine üha enam psühholoogide ja psühholingvistide huviorbiiti, filoloogias on värvinimede uurimise näol pigem tegemist üsna perifeerse üleminekualaga. Nüüdisaja kuulsatest värviuurijatest on vaid mõned filoloogid. Värvinimede ja kategooriate uurimisega tegelevad aktiivselt näiteks Galina Paramei, Guillaume Thierry, Panos Athanasopoulos, Anna Franklin, Carole Biggam, Kimberly Jameson, Asifa Majid, Terry Regier, Debi Roberson jpt. Joonis 1 võtab kokku värvinimede uurimise ajaloo ja nüüdisaja märgilised aastad ning tähtsamad uurijad.

Joonis 1. Värv(nime)de uurimise ajaloo olulised teetähised.

Värvinimede ja -kategooriate uurimine Eestis

Eestis võib värvinimede uurimise nn maaletoojaks pidada psühholoog Jüri Allikut, kes avaldas 1982. aastal ajakirjas *Looming* eesti lugejale mõeldud Berliini ja Kay monograafia tutvustuse. Alates 1990. aastate algusest hakkas eelkõige eesti ja seejärel ka soome-ugri värvinimede uurimine huvitama Urmas Sutropit, kes kasutas esimest korda Eestis standardstiimulitega välimeetodit. Edasi on Eestis värvinimesid uurinud mitu Sutropi õpilast. Mainimist väärib ka Vilja Oja panus värvinimede uurimisse eesti ja sugulaskeelte murretes. Tema kaitses oma doktoritöö ammu enne seda, kui meie praegused noored värviuurijad oma uurimisteamani jõudsid.

Eesti keele instituudis tegutses aastatel 2010–2015 värviuurijate rühm, kes korraldas 2013. aastal rahvusvahelise konverentsi „Värvide keel ja värvide kategoriseerimine” (Colour Language and Colour Categorization). Konverentsi peakülaliseks oli seesama esimeses lõigus mainitud kuulus keeleteadlane, mitme erakordselt huvitava monograafia autor Guy Deutscher, plenaaresinejateks psühholoog ja psühholingvist Galina Paramei, kognitiivne neuropsühholoog Guillaume Thierry, kes on muuhulgas uurinud kakskeelsete värvitaju, ja semiidi murrete uurija Alexander Borg, kes on toimetanud raamatu „Vahemere-äärsete keelte värvimaailmast” (Borg 1999). 2011. aastal ilmus eesti keele instituudi värviuurijate rühma keeleteadlastelt laiemale lugejaskonnale mõeldud „Värvinimede raamat” (Uusküla ja Sutrop 2011), juulis 2016 ilmus Inglismaal Geda Paulseni, siinkirjutaja ja Jonathan Brindle’i toimetatud kogumik „Color Language and Color Categorization”, mille artiklid käsitlevad värvikeelt ja värvide kategoriseerimist täiesti uudsest vaatenurgast (Paulsen, Uusküla, Brindle 2016).

Viimased aastakümned värviuurimises

Mida siis viimastel aastakümnetel värviuurimises tehtud on ning miks värvid ja nende nimed uurijaid ja keeleteadlasi paeluvad? Nagu ütles Jüri Allik Urmas Sutropi 60 aasta juubelile pühendatud konverentsi „Suur maalritöö: Keelest ja meelest” ettekandes 7. juunil 2016, on värvid oma olemuselt lihtsad. Seda just selles mõttes, et värvinägemise füsioloogilised aspektid sõltuvad vaid kepikeste ja kolvikeste olemasolust silmas ja meie ajust, mis meile värvi kohta õigeid impulsse annab. Ning aastatuhandete jooksul on värvide nägemise seisukohalt ilmselt üsna vähe muutunud.

Miks just värvid?

Miks siis värve, nende nimetamist ja kategoriseerimist üldse uurida? Ühelt poolt on värvidel see omadus, et neid ei ole võimalik objektist lahutada. See kehtib nii loomulike objektide, nagu meri, taevas ja muru puhul kui ka tehislake, inimese loodud objektide puhul. Värvide objektist lahutamatus on just see aspekt, mis teeb värvinimede omandamise lastele raskeks. Võrreldes muu sõnavaraga kipub laste värvisõnavara kinnistuma veidi hilisemas eas. Pole võimatu, et veel nelja-aastaselt ajavad lapsed segi roosa ja oranži või ei tunne selliseid värvinimesid hoopiski.

Värvuste nimetamine kui lingvisti põhiuvi

Värvuste nimetamise uurimine ongi see, millega tegelevad põhiliselt keeleteadlased. Ühelt poolt on huvitav jälgida, kuidas inimesed värve nimetavad, milliseid värvinimetusi teatakse ja milliseid aktiivselt kasutatakse; kas meestel ja naistel on erinev värvisõnavara ja kui, siis mille poolest see erineb. Näiteks on ühed uurijad leidnud, et mehed kasutavad sagedamini lihtsaid värvinimesid, nt *sinine*, *lilla*, *punane*, samal ajal kui naiste värvisõnavara on tunduvalt nüansirikkam, püüdes edasi anda ka värvide varjundeid, nt *türkiis(sinine)*, *sirelililla*, *karmiin* jne; teised uurijad pole aga sugude vahel mingeid erinevusi tuvastanud.

Värvikategooriad

Teisalt teeb värvide uurimise huvitavaks aga see, et eri keeltes on erinevad värvikategooriad. Eesti keeles eristatakse sinist ja rohelist, aga mitte niivõrd helesinist ja tumesinist. Meie silm küll eristab helesinist tumesinisest, aga meie ajus liidetakse need kaks esmapilgul erinevat värvust ikka üheks siniseks, samal ajal kui mõne teise keele kõnelejad, sh vene, leedu või itaalia, teevad hele- ja tumesinisel värvusel samamoodi vahet nagu meie punasel ja kollasel või sinisel ja rohelisel. Sellisel juhul öeldakse, et keeles on kaks eri värvikategooriat – üks helesinise ja teine tumesinise jaoks. Loomulikult on keeltes, mis tunnustavad helesinist ja tumesinist eraldi kategooriana, ka eraldi nimetused nii hele- kui ka tumesinise jaoks, nt itaalia keeles *blu* ja *azzurro* (olenevalt dialektist ka *celest*). Euroopas kõneldavates keeltes on enamasti niisama palju värvikategooriaid kui eesti keeleski. Neid kategooriaid tähistatakse 11 põhivärvinimega. Urmas Sutropi järgi (1995, 2002) on eesti keeles 11 põhivärvinime – must, valge, punane, kollane, sinine, roheline, pruun, hall, lilla, roosa ja oranž. Viimasel ajal on ilmunud uurimusi, mille järgi on inglise keeles põhivärvinimede hulk suurenema hakanud, nt kasutatakse värvinime *teal* sinakasrohelise jaoks.

Kuidas värve uuritakse?

Värve ja värvinimesid uuritakse erinevaid meetodeid ja teadusaparatuuri kasutades. **Loetelukatsega** püütakse kindlaks teha ühe keele neid värvisõnu, mis keele kõnelejatele kõige esmased tunduvad, esitades katseisikutele küsimuse „Palun nimetage nii palju värvinimesid, nagu teate”. **Nimeandmiskatse** aitab määrata värvisõnavara rikkust ühes

keeles. Selles palutakse katsealustel enamasti nimetada teatud värvi-komplekti iga värvi nimepidi (nt 65 valitud värvi Color Aid Corporationi värvipabereid või Munselli 84 valitud värvi), seejuures ei pea kõiki värve nimetama erinevalt, nimetusi on lubatud ka korrata. **Sorteerimiskatsega** uuritakse värvikategooriaid keeles. See on katse, mida võib nimetada mitteverbaalseks katseks, kuna katseisikutelt tavaliselt kategooriate nimetusi ei küsita. Samas annavad kategooriad siiski aimu sellest, et meie mõtlemine ja keel on väga tihedalt seotud ehk nagu kõnekäändki ütleb „Mis keelel, see meelel”, aga antud juhul võiks seda veidike väänata ja öelda hoopis „Mis meeles, see keeles”.

Viimasel kümnendil on hakatud rohkem tähelepanu pöörama ka värvinimede tõlkimisele ning Tallinna ülikoolis kaitsti 2016. aasta kevadel magistritöö värvimetafooride tõlkimisest (Kalda 2016), mis on värvuurimise seisukohalt sammuke edasi. On ilmunud uurimusi sõnaraamatuvastetest ja sellest, kuivõrd erinevad on sõnaraamatus esitatavad vasted, kui järgitakse pelgalt tegelikkuses kasutatavate vastete kõlapõhisust, kirjapilti või rahvaetümoloogiat (Tavast ja Uusküla 2015).

Ka andmeanalüüsimeetodeid on mitmeid. Urmas Sutropi kognitiivse esiletuleku indeksist on saanud paljukasutatav klassika (Sutrop 2001). Loomulikult võib kasutada ka erinevaid visualiseerimise tehnikaid, nt graafiesitust (Tavast ja Uusküla 2015). Semantilised kaardid annavad tunnistust sellest, milliseid värve keele kõnelejad oma keeles ja meeles sarnaseks peavad (Uusküla 2016). Huvitav fakt on seejuures, et inimmeeles kokku kuuluvad värvid ei ole ilmtingimata sarnased värviruumis. Näiteks kuulub inimeste meeles valge kokku mustaga, mitte halliga, ja punane kollasega, mitte lillaga, nagu oleks tulemuseks siis, kui me lähtuksime värviruumis värvide lähedusest.

Värvid on alati olemas

Värvid on maailmas suhteliselt palju uuritud teema, kuna nad on lihtsad ja alati olemas. Värvidega puutume me kõik iga päev kokku, sest enamik meist elab värvilises maailmas (v.a värvipimedad). Värvidega on meil omad isiklikud kogemused, mälestused, kokkupuuted, lemmikvärvid, eelistused, millist värvi seljas kanda (kõige populaarsem värv riietuses olevat nii naistel kui ka meestel tumesinine), mis värvi me kodudes, koolides ja haiglates seintel näha tahame (hambaarsti kabinetis on välistatud

igasugused punased objektid, mis sinna üldse ei sobi), mis värvi mööblit me oma kodudesse ostame jne. Jäägu need teemad disainerite, kunstnike ja psühholoogide pärusmaaks, keeleteadlaste põhiülesandeks on ja jääb välja uurida, milliseid nimetusi me värvidele anname, kuidas neid kontekstis kasutame ja kuidas värvinimesid teistesse keeltesse tõlgime.

Viidatud kirjandus

- Berlin, Berlin; Kay, Paul 1969. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Berkeley: University of California Press. Identne väljaanne 1991 Luisa Maffi kommentaariga.
- Borg, Alexander toim 1999. The Language of Color in the Mediterranean. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Deutscher, Guy 2011. Through the Language Glass: Why the World Looks Different in Other Languages. Arrow Books Ltd.
- Kalda, Anu 2016. Metafooride tõlkimisest. Empiiriline uurimus inglise-eesti suunal. Käsikirjaline magistritöö Tallinna ülikoolis.
- Paulsen, Geda; Mari Uusküla; Brindle, Jonathan, toim. 2016. Color Language and Color Categorization. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Sutrop, Urmas 1995. Eesti keele põhivärvinimed. – Keel ja Kirjandus 12, 797–808.
- Sutrop, Urmas 2001. List task and a cognitive salience index. – Field Methods, 13, 3, 263–276.
- Tavast, Arvi; Mari Uusküla 2015. How blue is azzurro? Representing probabilistic equivalency of colour terms in a dictionary. *Cultura e Scienza del Colore – Color Culture and Science*, 4, 43–48.
- Uusküla, Mari 2016. Loetelukatsesest semantiliste kaartideni: kognitiivseid trende värvide nimetamisel. Suur maalritöö: Keelest ja meelest. *Urmas Sutrop* 60. Teesid. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 13.
- Uusküla, Mari; Urmas Sutrop toim 2011. Värvinimede raamat. Tallinn: EKSA.